

ƏHMƏD QULİYEV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin elmi işçisi**E-mail: ahmadguliyev@yahoo.com***"I ŞAH TƏHMASIBIN HAKİMİYYƏTI DÖVRÜNDƏ SƏFƏVİ - OSMANLI SIYASI MÜNASİBƏTLƏRİ İNGİLİSDİLLİ TARIXŞÜNASLIQDA"**

Açar sözlər: Səfəvilər, Osmanlı İmperiyası, tarixşünaslıq, I Şah Təhmasib, I Sultan Süleyman
Ключевые слова: Сефевиды, Османская империя, историография, Шах Тахмасиб I, Султан Сулейман I.

Key Words: Safavids, Ottoman Empire, historiography, Shah Tahmasp I, Sultan Suleyman I

I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk yeddi ilində Osmanlılarla Səfəvillər arasındakı münasibətlərdə gərginlik müşahidə olunsa da, hərbi münaqişə baş verməmişdi. Şübhəsiz ki, həmin dövrdə hər iki dövlət arasındakı münasibətlərdəki gərginliyin müharibə ilə nəticələnməməsinə səbəb Sultan Süleymanın Avropada xüsusilə, Macarıstan və Avstriyada geniş hərbi əməliyyatlar aparması idi.

1533-cü ildə Habsburqlarla əldə edilmiş sülh Osmanlılara Səfəvilər dövlətinin əraziləri hesabına Şərqə doğru genişlənmək planlarının həyata keçirilməsinə başlamaq üçün şərait yaradırdı. Fasilələrlə 20 ildən çox davam etmiş və Amasya sülhünün imzalanması ilə başa çatmış növbəti Səfəvi-Osmanlı münaqişəsi nəticəsində cüzi ərazi itkiləri hesabına olsa da, Azərbaycan Səfəvilər dövləti mövcudluğunu qoruyub saxlaya bildi və daha da gücləndi.

Bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı siyasi münasibətləri ilə bağlı ingilisdilli tarixşünaslıqda bir sıra ziddiyətli mülahizələrə rast gəlinə də, ümumilikdə dəyərli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Bununla belə, tədqiq olunan mövzunun ingilisdilli tarixşünaslıqda öyrənilmə səviyyəsi lazımı şəkildə araşdırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Səfəvilər dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə siyasi münasibətləri Rocer Seyvori[1], Adel Allouş[3], ConValş[4], Kolin Mitçel[5;6;7], Rudi Mətyu[8], M.Kolbax[9], Endryu Nyuman[10], Kornel Fleyşer[11], RozemariStanfild[12], Roads Mörfi[13], və digərlərinin əsərlərində araşdırılmışdır.

Ümumiləşdirilmiş əsərlər içərisində, "İrənin Kembriç tarixi"nin 6-cı cildində [2] Səfəvilər dövlətinin tarixinin müxtəlif məsələlərinə dair araşdırmalar yer almışdır. Həmin cildin H.R.Röemer tərəfindən yazılmış "Səfəvi dövrü" adlı fəslə Səfəvilər dövlətinin tarixinin müxtəlif məsələləri ilə bərabər, xarici siyasəti də tədqiq olunmuşdur.

Macarıstan və Avstriyaya olan hərbi səfərinin nəticəsində 1533-cü ilin yanvarında Avstriya ilə sülh müqaviləsi bağlayan Sultan Süleyman bütün diqqətini Şərqə- Səfəvilər dövlətinə yönəltdi. Römer qeyd edir ki, "Sultan Süleyman qərb və şimal qərbdəki planlarının həyata keçirilməsində Səfəviləri təhlükə hesab edirdi və hələ də yaddaşlarda Anadoludakı qızılbaş üsyanlarının təsiri qalmaqda idi"[2, 241].

Osmanlıların yürüşü üçün bu dövrdə əlverişli şərait yaranmışdı. Belə ki, H.934 (1528/1529)- cü ildə Zülfüqar xan Mosullu Bağdad hakimi dayısı İbrahim xan Mosullunu öldürərək, Bağdadı ələ keçirdi[16, 78]. O, Osmanlılara sadıqlıq andı içdi və Sultan

Süleymanın adına xütbə oxutdu. Zülfüqarın qiyamı uzun sürmədi və o, Təhmasibə sadıq olan qardaşları tərəfindən öldürüldü[3, 218].

Şeybanilərin arası kəsilməyən hücumları və vətəndaş müharibəsi fonunda Azərbaycanın hakimi Üləmə bəy Təkəli və onun bəzi tayfadaşları vəkil vəzifəsini ələ keçirməyə cəhd etdilər. H.937(1530/31)-ci ildə məğlubiyyətə uğrayan Üləmə bəy Osmanlılara pənah apardı və onların dəstəyini ədə etdi[3, 219].

Kolin Mitçel qeyd edir ki, "Təkəllilərin ilk qiyamından sonra Şah Təhmasibin Üləmə bəyi Azərbaycan hakimi vəzifəsinə təyin etməsini izah etmək çətindir. Ola bilsin ki, Şah Təhmasibin Üləmə bəyi belə mötəbər vəzifədə saxlamaq qərarı Qızılbaş tayfalarının şahə sadıqlılığınınhələ dərsərsılmaz olduğu barədə onun şəxsi düşüncələrinə əsaslanırdı" [5, 220].

Mənbələərə əsaslanan Mitçel qeyd edir ki, "Üləmə Osmanlı vəziri İbrahim Paşa ilə görüşüb, ona Azərbaycan və onun ətrafında olan ərazilərin asanlıqla ələ keçirilə biləcəyini, həmçinin onun ətrafında olan əmirlərin onunla həmfikir olduqlarını bildirdi" [5, 218].

Adel Allouşa görə, "Osmanlıların Üləmə bəyi və onun tərəfdəşlərini müsbət qarşılamaşının bir sıra səbəbləri var idi: Birincisi, vətəndaş müharibəsi və daxili çaxnaşmalar nəticəsində Səfəvilər dövləti daha da zəifləyirdi; İkincisi, Şeybanilərin Xorasana olan müdaxilələri Səfəvilər dövləti üçün üzücü müharibəyə çevrilməkdə idi; Üçüncüsü, Zülfüqar xanın və Üləmə bəyin qiyamları mərkəzi hakimiyyətin ölkənin qərb və şimal-qərb bölgələri üzərində hakimiyyət və təsirinin azaldığına dəlalət edirdi"[3, 219-220].

Allouşun fikrincə, "Beləşəraitdə Sultan Süleyman böyük qüvvə ilə Səfəvilərin üzərinə yürüşə çıxmağa qərar verdi. Hərbi səfərə başlamaqda Sultanın məqsədi ilk növbədə, Səfəvilər dövlərinin qərb vilayətlərini tutmaqla, Şərqi Anadolu və Gürcüstan ərazisinə gedən aşırımları ələ keçirmək; ikincisi Bağdad da daxil olmaqla, Ərəb İraqını ələ keçirməklə cənub istiqamətində - İran körfəzinə doğru öz ərazilərini genişləndirmək idi" [3, 220].

Sultan Süleyman H.940-cı ilin sonu(1532-ci ilin mart ayı) Üsküdarı tərk etdi və 2 il davam edən hərbi səfərə başladı. Əslində, Osmanlıların Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyatları bundan əvvəl, H.938 -ci ilin əvvəlində(1531/1532) başlamışdı. Allouş qeyd edir ki, buna səbəb Bidlis hakimi Şərəf xan Ruzakinin Səfəvilərlə Osmanlılar arasındakı münaqişədə əvvəlcə neytral mövqə tutduğunu bildirməsi, sonra isə Şah Təhmasibə sadıq olduğunu elan etməsi oldu[3, 220].

H.938(1531-1532)-ci ildə Üləmə bəy Diyarbəkərin Osmanlı hakimi Fil Yaqub paşanın 50 min nəfərlik qoşununun köməyilə yerli hakim Şərəf xanı Bidlisdən sıxışdırıb çıxartdı və o, da yardım üçün qızılbaş sarayına müraciət etdi. Şərəf bəyin Səfəvilərə sadıq olduğunu bildirməsindən sonra Sultan Süleyman onun Osmanlılara təslim edilməsi haqqında Səfəvilərə müraciət etdi[16, 79]. Səfəvilər də öz növbəsində, Üləmə bəyi Şərəf xanla dəyişmək təklifi ilə çıxış etdilər, lakin onların bu təklifi qəbul olunmadı[5, 219].

Rudi Mətyu qeyd edir ki, "Şah Təhmasib osmanlılara heç zaman barışmaz düşmən kimi yanaşmırdı"[8;165]. Diplomatik danışıqların nəticə vermədiyini görə Şah Təhmasib qoşun topladı və Fil Paşanın qüvvələrini məğlub edərək, Bidlisi ələ keçirdi [5, 219]. Bundan az sonra, qızılbaşların Übeydulla xana qarşı Xorasana yürüşündən istifadə edən Üləmə bəy hicri 940 (1533)-cü ildə təkrarən Bidlisə hücum etdi. Şərəf xan öldürüldü, şəhər Üləmanın əlinə keçdi[16, 79].

Osmanlı ordunun ön dəstəsini böyük vəzir İbrahim paşanın 90 min nəfərlik qoşunu təşkil edirdi. Üləmə bəy isə 10 min nəfərlə irəli çıxarılmışdı[16, 79]. Römer göstərir ki, H. 941-ci ilin Məhərrəm ayında(1534-cü ilin iyul ayı)İbrahim paşa Təbrizi ələ keçirdi, bundan 2 ay sonra Sultan Süleymanın özü şəhərə daxil oldu[2, 241]. Görkəmli səfəvişünas O.Əfəndiyev

isə Osmanlı mənbələrinə əsaslanaraq, Təbrizin 940-cı il zilhiccənin 1- i (1534-cü il iyunun 13-də) ələ keçirildiyini qeyd edir[16, 80].

Sultan Həmədan vasitəsilə Bağdada doğru irəlilədi. Bağdadı mühafizə edən Təkəli qarnizonu müqavimət göztərmədən noyabr ayının sonunda şəhəri osmanlılara təslim etdi və sultanın tərəfinə keçdilər. Yalnız Bağdad hakimi Məhəmməd xan Şərafəddin oğlu və onun 300 nəfərdən ibarət tərəfdaşı Şaha sadıq qaldı və onlar şəhərdən uzaqlaşmağa müvəffəq oldular[1, 62]. Seyvori qeyd edir ki, 1508-ci ildə I Şah İsmayıl tərəfindən Səfəvilər dövlətinə qatılan Bağdad və Ərəb İraqı 1623-1638-ci illər istisna olmaqla, Osmanlılarda qaldı[1, 62]. Stanford Şou qeyd edir ki, Bağdadın və bir qədər sonra - 1538-ci ildə Bəsrənin ələ keçirilməsi ilə Osmanlı hakimiyyəti İran körfəzinə qədər uzandı[14, 95].

Osmanlıların Səfəvilər ərazisinə daxil olması xəbərini eşidən Şah Təhmasib Şeybanilərə qarşı apardığı əməliyyatları dayandıraraq, tələsik şəkildə onların qarşısını almaq üçün Römerin sözlərilə desək, "1200 mil (təxminən 1900 km.- Ə.Q.) məsafə qət etməyə məcbur oldu və çətin vəziyyətə düşdüyünü hiss etdi"[2, 241]. Hətta bu zaman Xorasanda Şah Təhmasibi zəhərləməyə cəhd göstərilmişdi[16, 77].

Römer daha sonra qeyd edir ki, Şamlu əmirilər Şaha qarşı çıxmışdılar və getdikcə daha çox Qızılbaş əmiriləri şahdan üz döndərirdi. Bu şahın öz hakimiyyətini bərqərar etməsindən sonra tayfaların sonuncu ən böyük iğtişası və qiyamı idi. Sultan Süleyman bu vəziyyətdən istifadə edərək, Xorasanda olan Sam Mirzəni Azərbaycan taxtına gətirmək niyyəti güdüdü[2, 242]. "Şah Təhmasibin təzkirəsi"ndə bildirilir ki, "Xandigar (Sultan Süleyman - Ə.Q.) Şah İsmayılın mülkünü Sam Mirzəyə verdi və onu öz oğlu adlandırdı"[21, 40].

Mitçel bununla bağlı qeyd edir ki, "Sultan Süleyman çox güman ki, Macarıstanda taxta gətirdiyi Yanoş Zapolya (1526-1540) kimi Səfəvi taxtına da osmanlılardan asılı birisini gətirmək istəyirdi"[5;221]. Römerə görə, "Sultanın Sam Mirzə ilə bağlı niyyətini ehtimal ki, Şamlı və Təkəli əmiriləri də dəstəkləyirdilər. Belə ki, Xorasan qiyamçıları ilə Sultan arasında vasitəçiliyi Bəhrəm Mirzənin lələsi Qazi Xan Təkəli yaratmışdı"[2, 242].

Bütün bunlara baxmayaraq, Şah Təhmasib Sultan Süleymanın Mesopotamiyaya geri çəkilməsi nəticəsində osmanlıların əldə etdikləri əraziləri geri qaytara bildi. Bu sultanın Səfəvilərə qarşı 1535-ci ilin yazında yeni əməliyyatlara başlamasına səbəb oldu. Şah Təhmasib osmanlılarla meydan döyüşündən yayınırdı və osmanlı ordusunun ayrı-ayrı dəstələri üzərində bir sıra qələbələr əldə etdi. 1535-ci ilin sonunda Sultan İstanbula doğru geri qayıtdıqından sonra Bağdad istisna olmaqla, ələ keçirdiyi bütün əraziləri itirdi.

Sultan Süleymanın ilk 2 yürüşünün nəticələrinin qiymətləndirməsi ilə bağlı ingilisdili tarixşünaslıqda bəzi fikir müxtəlifliklərini müşahidə etmək mümkündür.

Adel Allouşun qənaətinə görə, bu yürüş Osmanlılar üçün müəyyən qədər uğurlu olmuşdur. Belə ki, "Osmanlılar Səfəvilər dövlətini daha da sıxışdırmaqla, onun ətrafında *sanitar kordonu* yaratmağa müvəffəq oldular. Bağdadın və onun ardınca bütün Ərəb İraqının, o cümlədən liman şəhəri Bəsrənin ələ keçirilməsilə, Osmanlı sərhəddi İran körfəzinə qədər uzandı"[3, 221].

Rudi Mətyunun fikrincə, "əgər Ərəb İraqı səfəvilər üçün dini əhəmiyyət daşıyırdısa, osmanlılar üçün bu ərazi iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyət kəsb edirdi"[8, 166].

Römerə görə isə, "Sultan Süleyman Səfəvi təhlükəsini aradan qaldırmaq məqsədinə nail ola bilmədi. Sultanın uğursuzluğu o qədər böyük idi ki, Təhmasib Osmanlıların hücumlarının yaratdığı təhlükəli vəziyyətdən çıxarıldı və daha da gücləndi"[2, 242]. Römer Osmanlıların məğlubiyətinin başlıca səbəbləri kimi sərt təbii şəraiti və Osmanlı ordusunun təchizatını çətinləşdirən əlaqələndirmə və nəqliyyat problemlərini qeyd edir[2, 242].

Kolin İmber yazır ki, Səfəvilərlə Osmanlılar arasında növbəti qarşılıqlı Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzənin qiyamı nəticəsində baş vermişdi[15,54]. Əlqas Mirzənin qiyamını araşdırmış Kornel Fleyşer qeyd edir ki, qiyamın nədən qaynaqlanması məsələsi qaranlıq olaraq qalır[11, 907]. Məmun bəy Səfəviyə əsaslanan Fleyşer göstərir ki, Əlqas Mirzənin şahdan narazılığı vaxtilə (H.950/1543-44) şahın əmri ilə öldürdüyü Qazi Xan Təkəlinin tərəfdarlarının şahın xidmətinə qayıtmaları ilə əlaqədar yaranmışdı[11, 907].

Şah Təhmasib Əlqas Mirzənin qiyam hazırlamasından xəbər tutduqdan sonra bağışlanmaq üçün gələn Əlqasın anası və oğlunu bəzi əmirlərlə birgə onun yanına geri yola saldı. Əlqas Şaha sadiqlik andı içdi və “çərkəz diyarına” yürüş etməyə söz verdi[5; 312].

Con Valş bununla bağlı qeyd edir ki, Əlqas Mirzəyə “çərkəz diyarına” hücum etmək barədə əmr verməklə, Şah Təhmasib çox güman ki, üsyançı şahzadənin qüvvələrini zəiflətmək və Əlqasın tərəfdarlarının narazılığına son qoymaq məqsədilə Şirvana hücum etmək üçün vaxt qazanmaq məqsədi güdürdü[4, 76].

Çərkəzlərlə döyüşdə məğlub olduqdan sonra Əlqas Mirzə şah tərəfindən Dərbənd hakimi təyin olundu. Mitçel Əlqasın Dərbənd hakimi təyin olunmasını Şah Təhmasibin ona qarşı barışdırıcı və xoşməramlı addımı kimi qiymətləndirir [5, 312].

Fleyşer qeyd edir ki, Əlqas Mirzə Dərbənddə adına sikkələr kəsdirməklə və xütbə oxutmaqla bu dəfə şahə qarşı açıq şəkildə qiyam qaldırdı. Səfəvi qoşunu ilə döyüşdə məğlub olduqdan sonra Osmanlı sarayına sığınan Əlqas Mirzə Üləmə bəy Təkəli kimi, geniş Qızılbaş dəstəyini vəd etməklə, Sultanı Səfəvilər üzərinə yürüşə başlamağa inandıra bildi[1, 62; 10, 907].

Mitçel bununla bağlı göstərir ki, Sam Mirzəni Səfəvi taxtına gətirməknəyyətilə Ərəb İraqı və Bağdada etdiyi yürüşündə olduğu kimi, Sultan Süleyman bu dəfə də, şəqrdə Osmanlılardan asılı dövlətin qurulması məqsədi ilə Səfəvilər sülaləsi daxilində olan narazılıqdan istifadə edirdi[5; 313].

Allouşa görə, Səfəvilərə qarşı yürüşə başlamaqda Sultan Süleymanın iki məqsədi var idi: birincisi, Əlqas Mirzənin Şah Təhmasib üzərində qalib gələcəyi təqdirdə Osmanlılara dost münasibətdə olacaq hökumətin yaradılmasını təmin etmək; ikincisi, strateji əhəmiyyətə malik Qars və Van qalalarını ələ keçirməklə, ölkənin şərq sərhədlərində hərbi üstünlüyə malik olmaq [3, 223]. Allouş qeyd edir ki, H.955-956 (1548-49)-cı illəri əhatə edən bu yürüş nəticəsində Sultan yalnız 2-ci məqsədinə nail ola bildi[3, 224].

1548-ci ilin iyulunda Təbriz ələ keçirildi lakin qida çatışmazlığı səbəbindən Osmanlılar Təbrizdə çox qala bilmədilər. Mitçel bununla bağlı qeyd edir ki, Osmanlı ordusu bu dəfə də əlverişsiz hava, rabitənin yoxluğu və təchizatın bərhad vəziyyətdə olması səbəbindən ciddi çətinliklərlə üzləşmişdi. Bundan əlavə, Əlqas Mirzənin qızılbaşlar arasında geniş dəstəyə malik olması barədə iddiaları özünü doğrultmadı. Sentyabra qədər hərbi yürüşün inkişaf etdiriləcəyi ilə bağlı Osmanlı ordusuna başçılıq edən Rüstəm Paşada ciddi tərəddüdlər yarandı[5, 313].

Sultan yürüşün genişləndirilməsinin əhəmiyyətsiz olduğunu dərk edib, Əlqasa öz tərəfdarları ilə İsfahana və Həmədana qarşı hücumlar təşkil etmək əmrini verdi. Fleyşer qeyd edir ki Səfəvi tarixçiləri Əlqasın əməliyyatlarını basqın adlandırırsa da, Osmanlı mənbələri onun əməliyyatlarının məqsədinin Təhmasibin Azərbaycandakı işlərlə məşğul olduğu zamanda Səfəvi ərazisində hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün daimi baza yaratmaq olduğunu bildirir[11, 908]. Fleyşerin fikrincə, Sultan Süleyman Əlqasın şübhəli sadiqliyindən mümkün qədər faydalanmaq niyyətində idi[11, 908].

Lakin, Bəhram Mirzənin başçılığı ilə Səfəvilərin əks hücumları nəticəsində Əlqas Mirzənin qüvvələrinin qalıqları Osmanlı ərazisinə çəkildi. Allouş qeyd edir ki, Sultana verdiyi vədi yerinə yetirmədiyini başa düşən Əlqas sonunda Şaha təslim oldu və həyatı ilə vidalaşacağı zindana salındı[3, 224; 10, 28].

Roads Mörfi qeyd edir ki, 1548-ci ildə Osmanlıların Səfəvilər dövlətinin şimal-şərq hissəsinə hücumu zamanı Əlqas Mirzədən istifadəsinin cüzi strateji əhəmiyyətə malik olduğu üzə çıxdı, lakin “hər iki tərəf üçün bu cür qiyamçıların və fürsətçilərin xidmətlərinin doğurduğu təbliğatın əhəmiyyəti onlardan istifadənin yaratdığı riskləri çox üstələyirdi”[13, 232].

Mitçelə görə, “Əlqas Mirzənin qiyamı və onun Səfəvilər ərazisində sünniliyi “bərpa etmək” niyyəti Səfəvi şiəliyinin təməllərinə ciddi təhlükə idi. Bundan əlavə, Səfəvi sülaləsi daxilində baş vermiş qardaş düşmənçiliyi epizodu onu deməyə əsas verir ki, Şah Təhmasib artıq Türk-Monqol sülalə nəzəriyyəsinin bəzi cəhətləri ilə, xüsusilə, bu nəzəriyyənin mayoratlıq (hakimiyyətin böyük qardaş xətti ilə davam etməsi-Ə.Q.) prinsipini dəstəkləməməsi ilə razılaşmalı olurdu” [5, 314].

Mitçel Türk mənşəli Moğol, Osmanlı və Səfəvi sülalələri daxilində baş vermiş ailə düşmənçilərindən maraqlı paralellər gətirərək qeyd edir ki, “Teymuri sülaləsindən olan Humayun öz ailə üzvləri ilə mübarizə aparmalı olmuşdu, Sultan Süleyman isə eyni aqibətlə şahzadə Bəyazidin 1562-ci ildə Səfəvilərə sığınması ilə üzləşmişdi” [5, 314].

Mitçelin fikrincə, “Sam Mirzənin Herat hakimi olan zaman Sultan Süleymanla sövdələşməyə girməsi ilə bağlı iddiaları nəzərə almasaq, Əlqas Mirzənin xəyanəti və Osmanlılara sığınması hadisəsi Səfəvi sülaləsi üzvünün açıq şəkildə sülaləyə qarşı ilk belə qiyamı idi. Bu Səfəvilərin artıq təriqətdən sülalə dövlətinə çevrilməsindən xəbər verirdi”[5, 314].

Sultan Süleymanın ilk yürüşlərinin nəticələrini qiymətləndirən Mitçel qeyd edir ki, Bağdad istisna olmaqla, Sultanın məqsədi Azərbaycan və İrənin ələ keçirilməsi deyildi. Mitçel bunu Sultan Süleymanın 30 ildə yalnız 2 dəfə yürüş etməsi və bu yürüşlərin Səfəvilərin 2 tanınmış əmirin Şahdan üz döndərməsi nəticə baş verməsi ilə izah edir[5, 321].

Mörfi qeyd edir ki, “Osmanlıların müharibəyə meyilli olmamaları aşağıdakı amillər nəticəsində daha da güclənirdi a) geniş miqyaslı müdaxilənin aparılmasına mane olan təchizat məsələləri b) eyni dinə mənsub olan dövlətə hücumun dini baxımdan əsaslandırmağın mümkünsüzlüyü[13, 231].

Buna baxmayaraq, “sərhəd siyasəti” öz əhəmiyyətini saxlayırdı, belə ki, həm Sultan Süleyman, həm də Şah Təhmasib Azərbaycan, Ərəb İraqı və Cənub-Şərqi Anadolu kimi sərhəd bölgələrindən bir-birilərinin ərazilərinə geniş miqyaslı hücumlar etmək üçün istifadə etməyə davam edirdilər[13, 231].

Mörfi Sultan Süleymanın Səfəvilər dövlətinə ilk yürüşlərinin “Səfəvi təhlükəsinin qarşısının alınması üçün atılan addım olduğunu və yalnız Osmanlıların öz ərazilərinə nəzarətlərini gücləndirmək məqsədi daşdığını” qeyd edir[13, 233]. Mörfinin bu qənaətə gəlməsini onun tədqiqat zaman Osmanlı mənbələrindəki məlumatlara əsaslanması ilə izah etmək olar.

Mitçel qeyd edir ki, 1551-ci ildə təşəbbüs Osmanlılardan Səfəvilər keçdi. 1548-ci ildə osmanlıların əldə etdiyi uğurlar Səfəvilərin əks-hücumları nəticəsində itirilmişdi. Artıq 1551-ci ildə Şah Təhmasibin əmri ilə Qızılbaş qoşunları 4 istiqamətdə Osmanlı ərazilərinə daxil oldular, Ərciş, Van, Əhlat və Bitlis kimi qala şəhərləri mühasirəyə aldılar[5, 322].

Allouş qeyd edir ki, Səfəvilərin əks hücumları nəticəsində Sultan Baş Vəzir Rüstəm Paşanın başçılığı ilə ordu birləşmələrinin Səfəvilərə qarşı göndərilməsi barəsində əmr verdi. Allouş qeyd edir ki, o dövrdə şahzadə Mustafanın hakimiyyət varisliyindən uzaqlaşdırılması nəticəsində orduda narazlıq mövcud idi və bu səbəbdən Sultan Süleyman orduya özünün başçılıq etmək qərarına gəldi [3, 225].

Sultan Süleyman 1554-cü ilin may ayında qışladığı Hələbdən Azərbaycan istiqamətində yürüşə çıxdı və Naxçıvanı ələ keçirdi. Kəskin ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşən sultan qabaqcadan od vurub yandırdığı Naxçıvanı tərk etdi və geriyyə - Ərzuruma qayıtdı [16, 103]. Kolin Mitçel qeyd edir ki, bu zaman Sultan Süleyman şərqdə deyil, qərb istiqamətində - Avropada hərbi əməliyyatlara yenidən başlamaq marağında idi [5, 352].

Osmanlıların sülh niyyətində olduğunu gören Şah Təhmasib Şah Qulu bəy Qacara döyüş nəticəsində əsir aldıkları Sinan bəyi Osmanlı ərazisinə müşayiət etmək və sülh danışıqlarına başlamaq göstərişi verdi. Mitçel yanlış olaraq, Sinan bəyi Paşa kimi təqdim edir [5, 352].

Mitçel qeyd edir ki, Sultan Süleymanın sülh təklifinə razılıq verməsi xəbəri Səfəvi sarayına çatdıqdan sonra Şah Təhmasib Eşikəğasıbaşı Kamaləddin Fərruxzad bəy Qaradağlı sülh danışıqlarını aparmaq üçün Ərzuruma yola saldı [5, 353]. Mitçelin fikrincə, Təhmasib tərəfindən bu cür mühüm tapşırıq üçün eşikəğasıbaşının seçilməsi onu göstərir ki, bu vəzifə daşıyıcısının funksiyalarına mühüm diplomatik vəzifələrin yerinə yetirilməsi də daxil idi [5, 353]. Mitçel göstərir ki, Şah Təhmasibin rəsmi elçisi Fərruxzad bəy 1555-ci ilin may ayında Amasyaya gəldi və 19 gün danışıqlardan sonra sülh müqaviləsi imzalandı [5, 354].

Müqavilənin imzalanma tarixi barəsində müxtəlif fikirlər mövcudur. Adel Allouş Amasya sülh müqaviləsinin düzgün olaraq, 1555-ci ilin may ayının 29-da (H. 8 Rəcəb 962-ci il) imzalandığını bildirir [3, 226]. Kolin Mitçel yanlış şəkildə, müqavilənin 10 may 1555-ci il (H. 18 Cumada 962-ci il) imzalandığını bildirir [5, 352].

Peçevi və Solakzadəyə əsaslanan Türkiyə tarixçisi Rəmzi Kılıç sülhün 1 iyun 1555-ci ildə imzalandığını göstərir [20].

Vətən tarixşünaslığında O.Əfəndiyev, Y.Mahmudov və Ş.Fərzəliyev dövrün etibarlı mənbələri əsasında sülh müqaviləsinin 1555-ci ilin may ayının 29-da imzalandığını qeyd etmişdirlər [16, 105; 17, 110; 18, 80].

Hamer və Uzunçarşılıya əsaslanan Allouşun fikrincə, 1555-ci ilin may ayının 29-da imzalanmış Amasya sülh müqaviləsinə görə, Səfəvilər Osmanlıların Ərəb İraqı və Azərbaycanın şimalı üzərindəki hakimiyyətini tanıdı [3, 227]. Fikrimizcə, Hamer və Uzunçarşılının belə yanlış mülahizəyə gəlməsinin səbəbi 1555-ci ildə Səfəvilər paytaxtının Qəzvinə köçürülməsi ilə bağlıdır.

Römer qeyd edir ki, Şah Təhmasib Bağdaddı, Ərəb İraqını və Van qalasını itirsədə, Azərbaycan da daxil olmaqla, digər əraziləri özündə saxlaya bildi [2, 244]. Seyvori də bu fikri təsdiq edərək yazır, "Amasya sülhü nəticəsində Səfəvi-Osmanlı sərhəddində kiçik ərazi dəyişiklikləri baş verdi və hər iki tərəf bir-birilərinə cüzi ərazi güzəştləri etdilər" [1, 64].

Mərhum səfəvişünas O.Əfəndiyev isə dövrün etibarlı mənbələrindən sayılan Əhsən ü-təvarixə əsaslanaraq, qeyd edir ki, 1555-ci ilin sülh müqaviləsinə görə, Qərbi Gürcüstan vilayətləri (İmeretiya, Mənqreliya, Quriya) Osmanlı Türkiyəsinin təsir dairəsinə keçirdi. Şərqi Gürcüstan vilayətləri (Mesxiya, Kartliya, Xaxetiya) isə Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti altına düşürdü [16, 105]. Bununla bağlı, Seyvori qeyd edir ki, "Gürcüstan hər iki tərəf arasında təsir dairələrinə bölündü" [1, 64].

Stanfild, Kolbax və Mitçel qeyd edirlər ki, Amasya sülhünün Osmanlılar tərəfindən irəli sürülmüş şərtlərindən biri ilk üç xəlifənin (Əbu Bəkr, Ömər, Osman) lənətlənməsinin (*tabarra*) dayandırılması idi [12, 63; 8, 928; 6, 65]. Kolbax göstərir ki, Osmanlılar isə, öz növbəsində Səfəvi həcc ziyarətçilərinin Məkkə, Mədinə, Kərbəla və Nəcəf kimi dini ocaqlara təhlükəsiz gediş-gəlişlərinə zəmanət verirdilər [9, 928].

Osmanlılarla Səfəvilər arasında bağlanmış ilk sülh müqaviləsi sayılan Amasya sülhünün nəticələrini şərh edən Adel Allouş qeyd edir ki, "Amasya müqaviləsi Süleymanın Səfəvilərlə bağlı apardığı məhdudlaşdırma siyasətinin uğurlu olduğunu göstərdi. Səfəvilərə gəldikdə isə, bu müqavilə Şah Təhmasibin üstün Osmanlı hərbi qüdrəti qarşısında uzaqgörən və paqmatik siyasət yeritdiyini nümayiş etdirirdi" [3, 227].

Allouş göstərir ki, Səfəvilər Amasya sülh müqaviləsindən sonra Osmanlılarla dostluq münasibətləri saxlamaq məqsədilə müqavilə şərtlərinə riayət etməyə çalışdılar. Allouş və Mitçel buna misal olaraq, atası Sultan Süleymana qarşı uğursuzluqla nəticələnən qiyam qaldırmış və Səfəvilərə sığınmış Bəyazidin atasına osmanlılara təhvil verilməsi hadisəsini göstərir [3, 227; 7, 51].

Mitçel qeyd edir ki, Osmanlılar artıq bütün səylərini Avropaya yönəltmək imkanı əldə etdilər və bir müddət sonra Aralıq dənizində bir sıra əməliyyatlar (Malta, 1565-ci il və Lepanto, 1571-ci il) həyata keçirə bildilər [5, 359].

Azərbaycan tarixşünaslığından fərqli olaraq, ingilisdilli tarixşünaslıqda Sultan Süleymanın Səfəvilər dövlətinə üç səfərinin olduğunu göstərir və 1534 və 1535-ci illərdə baş vermiş yürüşləri 1 yürüş olaraq qeyd edirlər.

İngilisdilli tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, ümumiyyətlə, 1578-ci ilədək Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində elə bir ciddi dəyişiklik olmamışdı. Hakimiyyətinin ilik yarısında daxili və xarici təhlükələrlə mübarizədə uğur qazanmaqla, Şah Təhmasib Səfəvilər dövlətinin möhkəmlənməsinə nail ola bildi və mərkəzləşdirilmiş idarə etmə sistemi yarada bildi. Təhmasibin düzgün siyasəti nəticəsində Osmanlılar Səfəvilərin legitimliyini tanımalı oldular.

Tədqiq olunan mövzu ilə bağlı dəyərli elmi nəticələr və mülahizələrinə baxmayaraq, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin bir sıra məsələlərinin elmi izahını verərkən bəzi Şimali Amerika və Britaniya tarixçilərinin Osmanlı mənbələrinin təsiri altında olduqlarını aydın şəkildə görmək olur. Eyni halın Türkiyə tarixşünaslığında da mövcudluğu T.Nəcəfli tərəfindən müəyyənləndirilmişdir [19].

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Savory, R.M. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
2. Roemer, Hans R. "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol.6, ed. Peter Jackson and Laurence Lockhart, 2006.
3. Adel Allouche. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*. Ph.D dissrerarion. University of Utah, 1980.
4. Walsh, J. R. "The revolt of Alqas Mirza". *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes*, LXVIII (1976), p. 61-78.
5. Mitchell C. P., "The Sword and the Pen: Diplomacy in Early Safavid Iran, 1501-1555," Ph.D dissrerarion. University of Toronto, 2002
6. Mitchell C. P., *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society* (ed.). Iranian Studies Series, London: Routledge, 2011

7. Mitchell C. P., "Am I My Brother's Keeper? Negotiating Corporate Sovereignty and Divine Absolutism in Sixteenth-Century Turco-Iranian Politics." In *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*. Ed. Colin P. Mitchell. London: Routledge, 2011, pp. 33-58.
8. Matthee, Rudi. The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-i 'Arab as Seen by the Safavids," *International Journal of Turkish Studies* 9:1-2, pp. 157-73.
9. Köhbach M. Amasya, Peace of. *Encyclopaedia Iranica (EI)*, Vol. I, Fasc. 9, p. 928
10. Newman, A.J. *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*. I.B.Tauris & Co Ltd . London-New York 2006.
11. Fleischer C. Alqās Mīrza. *Encyclopaedia Iranica (EI)*, Vol. I, Fasc. 9, pp. 907-909.
12. Stanfield-Johnson, R. The Tabarra'iyān and the Early Safavids. *Iranian Studies*, volume 37, number 1, March 2004, pp. 47-71
13. Murphey, R. "Suleyman's Eastern Policy" in Halil Inalcik and Cemal Kafadar (eds), *Suleyman the Second and His Time*, Isis Press, Istanbul, 1993, pp.229-248.
14. Stanford, J. Sh. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 1, Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*. Cambridge University Press, 1976 .
15. Imber, C. *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2002.
16. Əfəndiyev O.Ə. *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
17. Махмудов Я. М. *Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами /II половина XV — начало XVII века/* - Баку. Издательство Бакинского университета. 1991.
18. Fərzəlibəyli Ş.F. *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər)*. Bakı, 1995.
19. Nəcəfli, T. *XVI əsrin II rübündə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair*. 22 iyul 2013. <http://strategiya.az/old/?m=xeber&id=20132>
20. Kılıç, R. *Kars ve Çıldır havalisi'nin XVI. Yüzyıl'da Osmanlı devleti'ne katılması*. 04 Aralık 2013. <http://remzikilic.com/kars-ve-cildir-havalisinin-xvi-yuzyilda-osmanli-devletine-katilmasi.html>
21. *Şah Təhməsinin təzkirəsi/* Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Rəhimov Əbülfəz Həşim oğlunundur. Bakı: Azər nəşr, 1996.

АХМЕД КУЛИЕВ

Доктор философии по истории

Научный сотрудник Азербайджанской

Национальной Академии Наук

СЕФЕВИДО-ОСМАНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОДЕ ПРАВЛЕНИЯ ШАХА ТАХМАСИБА I В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Мирное соглашение с Габсбургами 1533 – го года дал возможность для Султана Сулеймана I провести кампанию против Сефевидов в целях расширения Османской территорий на восток. С некоторыми перерывами, Сефевидо - Османская военный конфликт продолжался более 20 лет и привела к подписанием Амасийского мирного

договора в 1555 г. Несмотря на некоторые территориальные потери шах Тахмасп I смог сохранить существование Азербайджанское государство Сефевидов.

В данной статье анализируются степень исследований Сефевидо-османских политических отношений в периоде правления Шаха Тахмасиба I в англоязычной историографии. Значительный вклад в изучение государства Сефевидов и его связи с Османской империи внесли Западные учёные. Тем не менее, есть некоторые недостатки в работах некоторых западных авторов. В своем исследовании отдельных аспектов Сефевидо-Османских политических отношений некоторые учёные, очевидно оказали под высоким влиянием Османской источниках того времени.

AHMAD GULIYEV

*Ph.D in History Research Fellow at
Azerbaijan National Academy of Sciences*

THE SAFAVID-OTTOMAN POLITICAL RELATIONS DURING THE REIGN OF SHAH TAHMASP I IN ANGLOPHONE HISTORIOGRAPHY

The 1533 peace agreement with Habsburgs made it possible for Sultan Suleyman I to undertake a campaign against the Safavids in order to expand Ottoman territories towards the East. With some intermissions, Safavid-Ottoman military conflict lasted more than 20 years and resulted in Treaty of Amasya in 1555. In spite of some territorial losses Shah Tahmasp I had been able to retain existence of Azerbaijani Safavid state.

The present article aims to examine the level of study of Safavid-Ottoman political relations during the reign of Shah Tahmasp I in Anglophone historiography. Western scholar made significant contribution of the study of Safavid state and its relation with Ottoman Empire. However, there are some gaps in the works of some Western authors as they seem to be under the high influence of Ottoman sources of that period in their study of some aspects of Safavid-Ottoman political relations.

Rəyçilər t.ü.f.d. D.Əzimli, t.e.d. S.Məmmədov

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adlına Tarix İnstitutunun Azərbaycanın orta əsrlər tarixi şöbəsinin 17 yanvar 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).